

A harmadik csoport előadásai: Cseke Péter: *Ott-hon mindenütt a magyar „szigettengereken”*. Pomogáts Béla és az „irodalmi nemzet” arculatépítése, Máté László: *Czine Mihály és a határon túli irodalom*, Pomogáts Béla: *Emlékezés Borbándi Gyulára*.

A konferencia nyitó, a témakör általános kérdéseit taglaló előadását Balázs Géza tartotta *A magyar irodalom és nyelv határai* címmel. Feltette a kérdést, hány magyar nyelv és hány magyar irodalom van. Véleménye szerint nincs egységes magyar irodalom, de van egyetemes – s így határtalan – magyar irodalom. Ez a felfogás lehet a megoldás kulcsa és kifejeződése.

A tudományos program előtt – mintegy hangulat-keltésül – a hungarológia iránt rendkívül elkötelezett Cservenka Judit elevenítette föl azokat az interjúkat, amelyeket a diaszpórában élő magyar irodalmárokkal, jeles személyiségekkel készített. Mások mellett Cs. Szabó Lászlóval, Borbándi Gyulával, Csokits Jánossal, Nagy Károllyal, Sárközy Mátyással és Sulyok Vincével.

A konferencia előadásait jól kiegészítik azok az írások, amelyek a kolozsvári finnugor írókongresszusra készültek, s amelyek – a kongresszusi résztvevők zömére tekintettel – orosz nyelven jelentek meg a Fűzfa Balázs szerkesztette kötetben (Németh Zoltán: *Bevezetés a kortárs szlovákiai magyar irodalomba*, Végh Balázs Béla: *Magyar irodalom Erdélyben*; Bence Lajos már említett tanulmánya a Muravidék magyar irodalmáról; továbbá Dupka Györgynek, Fenyvesi Ottónak és Sárközy Péternek a badacsonyi konferencián elhangzott előadása). A badacsonyi konferencia előadásait tartalmazó kötetben ezeket az írásokat is közöljük, hogy a kérdéskörrel minél átfogóbb képet nyújthassunk.

A konferencia résztvevői egyetértettek azzal, hogy rendezvényünkben hagyományt kell teremteni. Szándékaink szerint ettől kezdve évente szervezzük meg a *Határtalan magyar irodalom* konferenciát. Így lehetőségünk lesz tematizálni az egyes összejövetelek programját, ezzel is elősegítve a kérdés minél alaposabb, elfogulatlan, reális megismerését és értékelését.

BALÁZS GÉZA A magyar irodalom és nyelv határai

A magyar nép trianoni szétszakíttatása máig ható trauma. Gyakran szembesülünk a pszichológiából ismert tanáccsal: fel kellene dolgozni. Nem tudom, pontosan mit jelent ez: érzéketlenebbé kellene tenni magunkat, túl kellene lépni rajta, el kellene fogadni? Mindez megtörténhetne, s talán meg is történik a magyarság egyes rétegeiben. Főként azokban, amelyek tagjai eleve érzéketlenek bizonyos problémák, emberi és nemzeti sorsok kérdéseiről. De vajon az empatikusabbak, közöttük a szellem emberei számára a néma elfogadás, belenyugvás lenne az elérendő cél? A trianoni trauma számos következménye közül az egyik: a magyarság, a magyar kultúra, irodalom és nyelv megosztottsága. A kérdés sarkosan sokszor

így vetődik fel: hány magyar irodalom, hány magyar nyelv van?

A magyar nép trianoni szétszakíttatása hozta magával a magyar irodalom határainak, s ennek kapcsán a megosztottságának gondolatát. Ha határok szabdalják szét a magyar nyelvterületet, akkor létezik-e egységes magyar irodalom, vagy a határokon túli magyar irodalmi törekvések valamiféle külön utakat, esetleg külön fejlődést, végső soron pedig külön irodalmak kialakulását jelentik? A polémia-nak ezer ága-boga van, a válaszok pedig ideológiai, politikai, esztétikai szempontból árnyalódnak. Pedig, ha nem a kétértékű igenekben és nemekben gondolkodnánk, ha követnénk a bennünket talán még jellemző (ázsiai) háromértékű gondolkodást, akkor megtalálnánk a választ a kérdésre. Írásomban a magyar irodalom és a magyar nyelv megosztottságáról szóló viták tanulságait felhasználva igyekszem választ adni a sarkos kérdésre, kísérletet teszek az eddigi válaszok meghaladására.

Megbonthatatlan egység és kettős kötődés

1920 után a magyar irodalmi tudat a „megbonthatatlan egység” gondolatát képviselte. A „felvidéki, erdélyi, vajdasági magyar irodalom megnevezés azt

Elhangzott a Magyar Nyelv és Kultúra Nemzetközi Társasága által szervezett, *Határtalan magyar irodalom* című konferencián, Badacsonytomajon, 2019. május 30-án.

sugallta, hogy az ezeken a területeken fejlődő, bontakozó magyar irodalmak a magyar irodalomnak csak táji, területi színváltozatai.¹ A „megbonthatatlan egység”, valamint a csak „táji, területi színváltozat” elképzelést felváltotta az a nézet, hogy a szomszédos országokban létrejövő magyar nyelvű irodalom helyzete folytán elkülönül a magyarországi irodalomtól, ráadásul koronként egymástól is. Ebből eredeztethető Görömbei András „kettős kötődés” gondolata: „ezeknek a nemzetiségi irodalmaknak alapvető, közös vonásuk az, hogy nyelvükkel, kultúrájukkal, régebbi történelmi hagyományukkal, s részben érzelmi kapcsolataikkal a magyar nemzeti tudathoz és kultúrához kötődnek, viszont létezésük állami, anyagi és részben kulturális keretét az állam határozza meg, amelyikben élnek”.² Ez a kettős kötődés határozza meg a velük kapcsolatban használatos (és érdekes módon újra- és újraíródó) terminológiát: romániai, csehszlovákiai, később csehországi és szlovákiai, jugoszláviai, még később szerbiai, szovjetunióbeli vagy kárpátukrajnai, ukrainai magyar irodalom. A máig tartó politikai átrendeződés miatt napjainkban inkább a stabilabbnak tűnő földrajzi megnevezéseket használják: felvidéki, kárpátaljai, erdélyi (esetleg partiumi), vajdasági (vagy délvidéki) magyar irodalom. Ezúttal nem térek ki arra részletesen, hogy az ukránok nem kedvelik a Kárpátalja kifejezést, a „Vajdaság” közigazgatási fogalom, a „Délvidék” neologizmus.

A felsorolásból több régió hiányzik. Feltűnő, de megmagyarázható, hogy kimaradt Horvátország, Szlovénia, Ausztria kisszámú, és magyar irodalmi szempontból jelentős eseményt, eredményt felmutatni nem tudó magyarsága. Burgenlandi, örvidéki magyar irodalomról még csak nem is történik említés. Hiányzik szinte valamennyi Kárpát-medencei vagy szorososan a Kárpát-medencéhez kapcsolódó szórvány, így a legjelentősebb, a moldvai csángó magyarság. Pedig utóbbiaknak még költőjük is van: Lakatos Demeter személyében, akinek verseit nem az irodalmárok fedezték fel, hanem a nyelvészek, s ők is adták ki egy alig hozzáférhető kiadványban.³

Az egyetemes magyar irodalom szempontjából értelemszerűen figyelembe kell venni a jelenlegi magyarországi irodalmat, az állami vagy földrajzi jel-

zőkkel megkülönböztetett, nemzetiséginek, kisebbséginek is nevezett határon túli magyar irodalmakat (a kisebbségi jelző is fölvet némi ellenállást), valamint az ugyancsak állami vagy földrajzi jelzőkkel megkülönböztetett emigrációbelit. Kérdés persze, hogy van-e értelme argentinai, brazilai, Costa Rica-i, vagy közelebbi, európai tájakra gondolva: franciaországi, hollandiai, angliai magyar irodalomból beszélni. Ez nem is jellemző, inkább használják az összefoglaló dél-amerikai vagy amerikai, nyugat-európai vagy egyszerűen – mindent beleértve – nyugati magyar irodalom kifejezést. (Északi, déli és keleti magyar irodalomról pedig egyáltalán nincs említés, a jelenség vagy nem létezik, vagy ismeretlen.)

A sípok metaforája

A határon túli (mások szerint korrektebbül: határon kívüli) nemzetiségi magyar irodalmakkal kapcsolatban meghatározó metaforák születtek: ilyen a „haza a magasban”, az ötágú síp illyési gondolata, vagy a sokak által, sokszor hangsúlyozott híd-szerep, azaz a két ország, két kultúra közötti átjárhatóság, kapcsolat, összekötő szerep. Ötágú síp címmel 1973–1975 között jelent meg amerikai magyar irodalmi folyóirat. Ezek a metaforák többeket továbbgondolásra ösztönöztek. Például ennek nyomán a felsorolásból korábban méltatlanul (talán a Szovjetunió iránti lojalitásból) kimaradt kárpátaljai magyar irodalommal kapcsolatban hangsúlyozni kezdték a „hatodik síp” szerepet. A nyugati emigrációban Ferdinandy György Hétágú síp címmel szerkesztett rovatot a Szabad Európa Rádióban (utalva ezzel a tágabb értelemben nyugati, emigrációs irodalomra), amelyben igyekezett bemutatni a Magyarországról „kikerült” könyveket.⁴

Ha valóban ennyi névvel jelzett és nem jelzett földrajzi egység létezik, akkor egységes magyar irodalomról lehetetlen beszélni, de talán az egyetemes jelző még érvényes. Az egyetemesség védőernyője alatt azonban állami, területi, esztétikai és talán ideológiai sokféleség rejlik.

Csehy Zoltán a kisebbségi irodalmak recepciójának – a más perem- vagy részhalmoz irodalmakhoz hasonló – csapdahelyzetére hívja fel a figyelmet.⁵

1 Görömbei András: *Napjaink nemzetiségi magyar irodalmi*. OPI, 1984. 5.

2 Uo. 6.

3 Lakatos Demeter: *Csángó strófák*. ELTE–MTA Nyelvtudományi Intézet, Budapest, 1986. (Magyar csoportnyelvi dolgozatok, 26.)

4 Balázs Géza: *Egy jó bekezdés többet ér, mint egy sebességváltó*. Ferdinandy György író gondolatait lejegyezte: Balázs Géza. Édes Anyanyelvünk, 2019/1.

5 Csehy Zoltán: *Stigma vagy védjegy? Három „meleg” költői karrier a magyar szubkulturális sajtó tükrében*. In: Biró Annamária–

Velük kapcsolatban ugyanis gyakori a túlzott tolerancia gesztusa (az esztétikumtól függetlenül értékelik a műveket). Szélső értéke ennek a gesztusnak: értékelni, örülni kell annak, ha valaki egyáltalán magyarul ír. A magyar nyelven történő alkotás feltétlen fontos szempont: „Az irodalom szempontjából a nyelvnek, a nyelv révén öröklődő nemzeti hagyományoknak meghatározó jelentőségük van, hiszen az irodalom hordozója, életközege, gondolkodási és kifejezési eszköze az anyanyelv”.⁶ Csakhogy Lakatos Demeter moldvai csángó költő például archaikus, olykor szinte alig érthető magyar nyelven ír. Persze az első magyar irodalmi nyelvemlékek kapcsán is megalkuszunk: gyatra, ügyetlen nyelvezet, de már magyar! Az emigráció, a diaszpóra, a szórvány esetében ez így hangozhatna: de még magyar!

Más nyelvi kultúráknak is vannak elszármazott, sőt olykor nyelvet váltott képviselői. Úgy tartják, ha a tematika (identitás?) még az adott népcsoporthoz köthető, akkor odaszámítható. Ide sorolhatók a magyar nyelvterületről elszármazó, csak más (francia, angol, német stb.) nyelven író, magyar származású írók. Még akkor is, ha esetleg egyetlen soruk sincs magyarra fordítva. Ebben az esetben a szerző magyar volta, esetleg a mű magyar tematikája a döntő. Olyan helyzet ez, mint a tudósok esetében: magyar származásúak, de nem Magyarországon és nem magyar nyelven érték el tudományos sikereiket, ettől még magyar tudósnak számítanak.

A magyar nyelv határai

Az egységesség és a különbözőzés kérdése a magyar irodalom kapcsán rögtön a trianoni döntés után fölvetődött, a magyar nyelv kapcsán azonban csak jóval később. A trianoni döntést követő első hetven évben föl sem merült, hogy a magyar nyelv is szétagolódhat, s nem lesz többé egységes. A rendszerváltozás után azonban egyes nyelvészek megkérdőjelezték az egységes magyar nyelv, az akkoriban szokásosan a nyelvészeti szakirodalomban használt és korábban nem vitatott központi vagy egységes norma megnevezést; más szempontból: a magyar nyelv egyközpontúságát, vagy nevezzük néven: Budapest központúságát. A magyar nyelvnek állami nyelvekre való szakadását vagy „szétfejlődését” hangsúlyozták.

Boka László szerk.: *Értelmiségi karriertörténetek, kapcsolathálók, írócsoporthatások 2.* Europrint, Nagyvárad, 2017. 331.

6 Görömbei András: *Napjaink nemzetiségi magyar irodalmi.* OPI, 1984. 5.

Iránymutató példaként pedig leginkább a történetileg teljesen másként alakult német nyelv többközpontúságát (pluricentrikusságát) vették alapul. A fölvetett gondolatot tettek követték, és elkezdtek külön-külön leírni a magyar nyelv állami nyelvváltozatait. A magyar szociolingvisztikai szakirodalomba bevonult a romániai, kárpátaljai, szlovákiai, sőt jugoszláviai⁷ magyar nyelv vagy nyelvváltozat terminusa. A magyar nyelv államnyelvi nyelvváltozatainak hívei nem pusztán a magyar nyelvben természetes módon meglévő regionális, táji színezetre gondolnak, hanem az ugyancsak természetesnek tekintett államnyelvi jelenségeknek a magyar nyelvbe való szerves beépülésére, egyfajta vegyes- vagy kétnyelvűségi jelenségek elfogadására, emancipálására. A (Budapest központú) monocentrikus magyar nyelv helyett a pluricentrikus magyar nyelv elfogadására tettek javaslatot.

Az egyik szlovákiai nyelvész – igaz, csak lábjegyzetben – fölveti, hogy elképzelhető lenne a szlovákiai, felvidéki magyar nyelvnek külön nevet adni. Én személy szerint nem támogatnám ezt a gondolatot, ahogy azt sem, hogy a moldvai csángó magyar nyelvjárást önálló nyelvvé nyilvánítsák – magyar nyelvész ötlete alapján erre a törekvésre is akad példa.⁸ Így jutottunk el az egykor egységesnek – más szóhasználatban: osztatlanak – tekintett, majd Trianon után egységesnek tekinteni akart magyar nyelvtől előbb a helyi nyelvváltozatok rehabilitálásáig, később az államnyelvi nyelvváltozatok kihirdetéséig, megnevezéséig, külön kutatásuk megkezdéséig, valamint ezek teljes különállóságának, magyar nyelvről való leszakadásának a fantáziálásáig.

Hogy ne lépjek át a józan ész határát, egy erdélyi nyelvész, Péntek János fölvette a közös norma, közös köznyelv fogalmát, amely diszkriminációmentes mind a magyarországi, mind a nem magyarországi magyarul beszélők számára, és amely jól érzékelteti a nyelvi elemek horizontális ide-oda vándorlását, kifejezve, hogy ez nem valamiféle vertikális kényszer.⁹

7 Göncz Lajos: *A magyar nyelv Jugoszláviában (Vajdaságban).* Osiris-Forum-MTA Kisebbségkutató Műhely, Budapest-Újvidék, 1999.

8 A témához lásd: Kontra Miklós–Saly Noémi szerk.: *Nyelvmentés vagy nyelvvarulás. Vita a határon túli magyar nyelvhasználatról.* Osiris, Budapest, 1998. A könyvsorozat címe: A magyar nyelv a Kárpát-medencében a XX. század végén.

9 Péntek János: *A nyelv ritkuló légköre.* Szociolingvisztikai dolgozatok. Komp-Press, Korunk Baráti Társaság, Kolozsvár, 2001.

Bár mérvadó magyar nyelvészek soha nem beszéltek a nyelvjárások ellen, a köznyelv, a köznyelvi norma terminusaiból talán arra lehet következtetni, hogy az értékesebb, szemben a nyelvjárásokkal. A nyelvjárások leértékelése, egyes esetekben „gúnyolása” valamiféle urbanizációs szociálpszichológiai kérdés, amely összefügg a falu–város (abnormális) ellentéttel, és ebben kevésbé hibásak a nyelvészek.

A magyar irodalom táji kötöttségű produktumainak megteremtésére a 19. század óta több kísérlet történt. Talán annyi megállapítható, hogy két nyelvjárás tette a legnagyobb lépést az önálló irodalmi nyelv, táji nyelvváltozat felé: a szögedi, és az erdélyi székely, ez utóbbinak transzszilvanizmus (az új helyesírás elfogadta a szerintem szabálytalan transzilvanizmus formát) néven van jelentősebb visszhangja.

Egységesség vagy széttagolódás?

Kinek lehet igaza: az egységességet, osztatlanságot hirdetőeknek vagy a demokratikus jogok alapján a helyi változatokat emancipálóknak, vagyis a széttagolóknak? Valószínűleg mindkettőnek, de csak megszorításokkal. Az egységes kifejezés csak akkor helyes, ha a sokféleség egységéről beszélünk. Vagyis van a nyelvi működés alapszintje: a konkrét, tarka sokféleség (végtére is minden ember, minden közösség saját nyelvet, nyelvváltozatot beszél, alakít). Ám egy kulturálisan tagolt társadalomban ezek fölé boltozódik egy elvontabb, a különbözőségeket áthidaló, összekötő szint: az egységes, de talán még jobb kifejezés: az egyetemes. Minden evilági fejlődésben megtalálható a széttartás és az összetartás, így a nyelv történetében is. Természetes, egymást váltó, kiegészítő folyamatnak tarthatjuk. Egy-egy közösség mindig kialakította, értékelte, és többnyire büszkén hangsúlyozta a helybeliséget (a nyelv esetében ennek megjelenítője a helyi nyelvjárás), de azért törekedtek arra is, hogy a hozzájuk hasonlókkal, például rokonokkal is megértessék magukat. Olykor a különbözőséget hangsúlyozták, olykor az egységet. Otthon smarni, darasmarni, daramorzsa vagy porozinkó, de a távolabbról jöttek: császármorzsa.

A nyelvi egységességet – a magyar nyelv esetében – nem törvények és nem parancsok irányították, hanem Károlyi Gáspár, Kazinczy Ferenc és Kosztolányi Dezső – hogy csak a három k-val kezdődő nyelvi apostolt említsem. Követték őket az egyházak, a színjátszás, az irodalom, az iskolák, sőt jó darabig még az Akadémia is. A 16. századtól egészen

a 20. századig ez volt a fő törekvés. Ám a 20. század elején valami megroppant. Ma már azért sem lehet nyelvi egységességről beszélni, mert az avantgárd óta, de különösen a posztmodern irodalomban elképzelhetetlen valamiféle esztétikai-poétikai-stilisztikai egység. Ha csak a stílus oldaláról nézzük az irodalmat, a ma irodalmát a stíluspluralizmus jellemzi. A posztmodern gyakorlat nyelvi leírása lehetséges, de a szerzőket és a műveket a nyelvi különbözőség jellemzi, nem az egység. És persze valamiféle kulturális és nyelvi egységesítés ellen hat a többszintű média, különösen a digitális technológiák, és természetesen a már említett állami megosztottság.

Korunkat a hibriditás jellemzi: hibrid politikai rendszer, hibrid társadalom, hibrid média, és úgy látszik: hibrid nyelv. Nincs egységességre törekvés, aki ilyet állít, azt antidemokratikusnak vagy diktatórikusnak nevezik.

Mégis: egyetemes

Az emberiség, és a konkrét emberi közösségek alapvető törekvése az együttműködés. Alapszinten, az emberek tényleges együttélésében elemi érdek az együttműködés. A falu nyelve, a táj nyelve, a nyelvjárás is együttműködés, és a régiók nyelve is kimutatható. Ez az egészséges alap. Kivéve a faluból, a régióból azonban önkéntelenül is keresik az emberek a tágabb, különböző közösségeket összekötő nyelvi formákat. Ez lenne a köznyelv (esetleg nagyobb táji változatai: a regionális köznyelvek). Vagyis az eleven, termékeny sokféleség nem zárja ki az egységet. A tarka sokféleségbe – történelmi okok miatt – értelemszerűen beletartoznak a kettős- vagy vegyesnyelvűséget mutató államnyelvi változatok is. Beletartoznak a Tözsér Árpád (*A kódváltás pragmatikája*) vagy Domonkos István (*Kormányeltörésben*) verseiben bemutatott, a nyelv váltásra vagy a nyelvi elszegényedésre utaló jelenségek is. Talán nem szégyellnivaló, ha ezt szomorúan szemléli és értékeli egy magyar értelmiségi. A sokféleségbe bele kell értenünk a rendkívül tagolt emigrációs, sőt, egyes esetekben már a visszidens (visszaemigrált szerzők műveit tartalmazó) irodalmat is.

Többsz nyelvűség, idegen nyelvi hatás, nyelvi visszaszorulás minden korban létezett. De emellett mindig volt törekvés az egységre is. Valamiféle elvont „egységesség” mércéje alapján nem tehetjük egymás mellé a *Halotti beszédet*, az *Ómagyar Mária-siralmat*, magyar kódexeink szövegeit, Balassi Bálintot, Páz-

mány Pétert, Zrínyi Miklóst, és mégis egyaránt nagyra értékeljük ezeket a nyelvi teljesítményeket. Talán egyetlen jellemző összekapcsoló elemük: a magyar nyelv, az, hogy törekedtek magyarul írni. Még az esztétikai cél sem közös bennük, csak az, hogy magyarul akartak – és szerencsére tudtak – írni.

Éles vitát kiváltó kérdéseket tudatosan egyszerűsítő gondolatmenetemben az egyetemes és ezért egységesnek is mondható, valamint a helyi, táji, regionális, más állami irodalom és nyelv polémiáját állítottam középpontba. A sokszor egymás ellenében megjelenő állítások más és más szinteken érvényesek lehetnek, de végső soron mégiscsak együtt jelentik az egyetemes magyar nyelvet és irodalmat. A különbségeket kiegészítő értékeknek kell tekinteni, és nem az egyiknek a másik elé vagy fölé való helyezésére tett kísérletnek. Talán nem kellene használni a „központi” magyar nyelv és irodalom megnevezést, mert akaratlanul is valamiféle irányítást vagy felsőbbrendűséget hirdet, de tompítani kellene a „kisebbségi komplexusból” fakadó rossz érzést is. Ugyanakkor nem lehet feladni a „magyar nyelvben és irodalomban összetartozunk” életérzést. Emellett elkerülhetetlennek tartom, hogy bizonyos hátrányos

kisebbségi, szórványhelyzetben élő alkotók irodalmi teljesítményét a helyzetükhöz illően is értékeljük. Vegyük csak azt a példát, hogy adott esetben maga a magyar nyelven való megnyilatkozás is életveszélyes lehet, ilyenkor a magyar szó önmagában helyzet-állás, ami tiszteletet, megbecsülést érdemel, ebben az esetben nem feltétlenül a megfogalmazás módjára kell koncentrálni.

Nyelvpolitikai okokból nem tartom szerencsésnek a mindenkori államokról elnevezni a kisebbségi, nemzetiségi irodalmakat, és az államnyelvek tekintett nyelvváltozatokat. Az államok gyakrabban változnak, a nyelvek ennél maradandóbbak. De ne feledjük: a nyelvek is elmúlhatnak, kihalhatnak. A magyar nyelv és irodalom őreiként erkölcsileg nem állhatunk a magyar nyelv és irodalom szétszabdálása, egységekre bontásra, más nevekkel való elnevezése mellé. Elképzelhető, hogy a jövőben egyszer az egyik államnyelvi magyar irodalom és nyelvváltozat már nem lesz többé az egyetemes magyar nyelv és irodalom részének tekinthető, például azért, mert valakik nem akarják annak tekinteni. Az Isten óvjon minket és őket ettől. Ezt a folyamatot egy magyar értelmiségi aligha erőltetheti. Lehet, hogy azt kellene az eszünkbe vésni: határtalan a magyar nyelv és a magyar irodalom.

Oroszlán, Márk evangélista